

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 947 /477-20/ "12-15"

ІВАКІН Гліб Юрійович

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КИЄВА XIII – СЕРЕДИНИ XVI ст.

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

К и ї в – 1997

00751847 (W)

902
Дисертація є монографія.

Робота виконана у відділі археології Інституту археології НАН України

Офіційні опоненти

- доктор історичних наук,
професор І.С.Винокур
- доктор історичних наук
М.П.Кучера
- доктор історичних наук
О.В.Чернецов

Провідна установа

- Інститут історії НАН
України

Захист відбудеться " 1 " квітня 1997 р. о 14 годині
на засіданні спеціалізованої ради Д 50.25.01. по захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних
наук при Інституті археології НАН України за адресою:
252025, Київ-25, вул.Володимирська, 3.

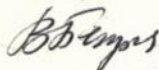
З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
Інституту археології НАН України /Київ, вул.Видубицька,40/.

Автореферат розіслано "26" лютого 1997 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

кандидат історичних наук

 В.О.Петрашенко

AB - 37.000

Історія України другої половини XIII – середини XVI ст. є важливою і водночас недостатньо дослідженою темою історичної науки. Однією з кардинальних проблем історії України тієї доби є дослідження різних аспектів розвитку середньовічного міста. Нечисленність письмових джерел, особливо з початку цього періоду, висуває на перший план археологію, яка безперервно накопичує джерелознавчу базу з даної проблеми. Більшість питань неможливо правильно вирішити чи уявити без залучення археологічного матеріалу. Для досліджень історії цього періоду особливо важливим став комплексний підхід до проблеми з використанням усього спектру наявних історичних джерел.

Особливе значення у вивченні українського середньовічного міста займають дослідження історії Києва. У ній сфокусовано більшість питань та проблем даної доби, відбито головні характерні риси історичної долі всього українського народу. Місто було вогнищем виникнення та розвитку вітчизняної дуржавності та культури. Воно зазнало величного злету та нищівного удару монгольських кочовиків, пережило весь тягар іноземної навали, поступово, з великими труднощами відродилось і на рубежі XVI–XVII ст. об'єднало навколо себе більшу частину України. Реально або в галузі ідеології Київ завжди виступав столичним містом.

Проте історія Києва після монгольської навали до середини XVI ст. до сьогоднішнього часу залишилась однією з найменш вивчених галузей історії України. Хоч проблеми розвитку Києва після Батиевого розгрому є надзвичайно важливими для вірного, адекватного розуміння його значення та місця в складній ситуації, що створилась у Східній Європі XIV–

XVI ст., як політичного та культурного центру. Вони тісно пов'язані з такими кардинальними питаннями історії України, як питання про те, чи була перерва у заселенні Середньої Наддніпрянщини, чи відбулася повна заміна населення і цей регіон залишався практично повністю зруйнованим та спустошеним аж до XVI-XVII ст., яким був реальний вплив монгольської навали на весь хід історичного розвитку цих земель тощо.

Питання про історичну долю Києва після монгольської навали обговорювалося виключно гостро ще з середини минулого століття. Було висунуто кілька теорій про повне запусиння земель Південної Русі та зміну тут у XIV-XV ст. корінного населення. Спростування цих ідей шло з перемінним успіхом, супроводжувалось цілою низкою суб'єктивних та об'єктивних помилок, перебільшень, в тому чи іншому вигляді вони стали понурчими в історіографії.

Праці істориків середини - другої половини XX ст. більш докладно висвітлили деякі аспекти проблеми. Повністю спростовано думку про будь-який позитивний вплив кочівницької навали. Першорядну роль тут відіграли археологічні дослідження Києва та інших давньоруських міст, що були розгромлені 1240 р. Доведено було і те, що думка про зміну населення у Наддніпрянщині не має під собою достатнього ґрунту. Проте і сьогодні часто дослідники, даючи безумовно вірну негативну оцінку подіям 1240 р., досить сильно перебільшують ступінь руйнування міста, його монументальних споруд, всі їх відносять виключно до цього року. Відсутнє адекватне розуміння ролі та значення Києва у політичному та культурному житті Східної Європи XIV-XV ст.

Проблема, яким був Київ після 1240 р., що конкретно

збереглося в місті, яким було його подальше історичне життя, нова роль на політичній карті Східної Європи, не була навіть поставлена.

Монографія "Історичний розвиток Києва XIII - середини XVI ст.", К., 1996, обсяг 24,76 д.а. підсумовує двадцятирічні дослідження автора середньовічної історії та археології столиці України.

Після розгортання у 70-х роках XX ст. систематичних археологічних досліджень пізньосередньовічного Києва і значним поповненням джерелознавчої бази новим археологічним, нумізматичним та епіграфічним матеріалом, поява новітніх розробок з аналізу писемних джерел, відмовою від політичної зашореності на погляди багатьох видатних дослідників стало можливим по-новому підійти до розгляду цієї проблеми, по-новому уявити собі картину історичного життя Києва XIII-XVI ст.

Необхідність об'єктивно висвітлити історичний розвиток Києва XIII - середини XVI ст., показати його адекватне місце і роль у політичному, економічному та культурному житті Східної Європи обумовлюють актуальність даної роботи.

Предмет дослідження - історичний розвиток Києва протягом XIII - першої половини XVI ст.

Мета і завдання роботи. Метою виконаного дослідження є всебічне висвітлення різних аспектів історичного розвитку Києва XIII - середини XVI ст. на базі комплексного аналізу та узагальнення всіх відомих на сьогодні археологічних та писемних джерел /політичне, економічне та культурне життя, історико-топографічна структура, стан монументальних пам'яток/. У відповідності з головною метою в роботі були

вирішені такі завдання:

- виявлено історико-топографічну структуру Києва цієї доби, з'ясовано його межі, стан головних історичних районів міста, долю монументальних пам'яток архітектури, щільність та вірогідна кількість населення;
- показано участь та роль Києва у політичному житті Східної Європи вказаної доби;
- розкрито значення Києва як великого ідеологічного, культурного та економічного центру, матеріальна і духовна культура якого базувалася на досягненнях давньоруської доби.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені двома значними подіями, що кардинально вплинули на історію України та всієї Східної Європи: монгольська навала з 20-х років XIII ст. та Люблінська унія 1569 р. і захоплення Києва Річчю Посполитою.

Головною джерельною базою є археологічний, епіграфічний та нумізматичний матеріал Києва, здобутий переважно в останні десятиліття за безпосередньою участю та під керівництвом автора, а також писемні та графічні джерела з проблемами. Використані численні джерелознавчі студії дослідників з різних категорій історичних джерел та їхні висновки.

Основним методом дослідження був комплексний аналіз широкого кола джерел, які відбивали різнобічні аспекти історичного розвитку Києва. Застосовувалися методи порівняльно-історичного та ретроспективного аналізу, коли залучалися дані більш пізніх джерел або з сусідніх регіонів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше до наукового обігу в повному обсязі вводиться інформація про

більшість археологічних пам'яток Києва XIII-XVI ст., зібрано та проаналізовано на сучасному науковому рівні свідчення джерел, матеріалів, студій з історії післямонгольського Києва. Вперше здійснено монографічне дослідження історичного розвитку Києва від 20-х років XIII ст. до середини XVI ст.

Теоретична та практична цінність роботи полягає у використанні загальних висновків та окремих розробок роботи при створенні узагальнюючих та науково-популярних робіт з пізньосередньовічної історії Києва і всієї України, при підготовці підручників та курсів лекцій, створенні експозицій музеїв, при визначенні заповідних та охоронних зон культурного шару м. Києва.

Апробація основних положень дослідження здійснена в серії наукових робіт різних наукових видань, а також у вигляді наукових доповідей на республіканських та міжнародних конференціях, конгресах і симпозіумах /Київ, Москва, Мінськ, Санкт-Петербург, Новгород, Псков, Чернігів, Ужгород тощо/. Положення і висновки автора використані в працях інших дослідників. За розробку розділів даного періоду автору 1983 р. присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки за участь у створенні циклу праць з історії та археології стародавнього і середньовічного Києва.

На захист виносяться такі положення:

1. Значний занепад Києва був не стільки наслідком конкретного руйнування міста у 1240 р., скільки наслідком розгрому і розпаду всієї давньоруської системи й встановлення ординського іга.
2. Життя, хоч і з меншою інтенсивністю, продовжувалось в усіх історичних районах Києва. Населення міста різко

зменшилось, проте територія основного ядра Києва лишилась старою.

3. Незважаючи на величезні втрати, Київ протягом XIII - середини XVI ст. залишався значним політичним, ідеологічним та економічним центром Східної Європи.
4. Культурна традиція не була перервана. Її розвиток базувався на традиціях і коренях матеріальної та духовної культури давньоруського часу.

Структура та обсяг роботи обумовлені метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та наукового апарату. Обсяг - 272 С.

З М І С Т

У вступі обґрунтовується актуальність та новизна дослідження, розкривається його характер, наукова методика і структура, джерелознавча база.

Розділ I. Джерела та історіографія.

У розділі подаються та аналізуються джерелознавча база та історіографія проблеми. Дослідження ґрунтується на двох головних категоріях історичних джерел - писемних і археологічних. Проте успішне вивчення будь-яких аспектів історичного розвитку Києва XIII-XVI ст. можливе лише за комплексного використання як археологічних, так і різних категорій писемних джерел, даних нумізматики, епіграфіки, сфрагістики, графічних матеріалів, новітніх праць з джерелознавства та історії розвитку феодального суспільства у Східній Європі цієї доби.

Надзвичайна мізерність писемних джерел /особливо для XIII-XIV ст./, що дійшли до нашого часу, обумовлює особливу цінність кожного, нехай і незначного, повідомлення про Київ.

У різних літописних списках містяться переважно повідомлення про політичне та релігійне життя Києва XIII ст. /події, що пов'язані з битвою на р.Калці, повість про взяття Києва військами хана Батия, приїзди князів, митрополитів, поставлення єпископів у різні руські князівства/. Це, перш за все, Іпатіївський, Лаврентіївський, Никонівський, Густинський, Воскресенський літописи, а також деякі Новгородські та Псковські літописи /останні подають іншу дату взяття міста монголами/. Для XIV ст. певні дані містять тверські джерела /Тверський літопис, Рогозький літописець/, що розповідають про політичну історію Києва та його зв'язки з Твер'ю, про арешт князем Володимиром Ольгердовичем новопоставленого митрополита Діонісія, діяльність Кіпріана.

Для кінця XIV – початку XVI ст. найбільше значення має літописання Великого князівства Литовського і Руського. В історіографії вони набули різних назв, кожна з яких не завжди і не до кінця відбиває їхню сутність: західноруські, білорусько-литовські, старобілоруські. Прийнято вважати, що вони написані на "західноруській", або старобілоруській мові. Проте відзначимо, що більшість типових рис північних діалектів української мови /до якої належить і Київ/ спільні з білоруською /Ф.Т.Килко/. А для XIV-XV ст. ця спільність була ще більшою. На сьогодні відомо 15 літописів та хронік, де подаються події, пов'язані з Києвом та його державними діями /Супрасльський, Никифорівський літописи, а також Віленський, Слуцький, Ольшевського, Красинського та інші літописи/. Головне ядро їх складає "Літописець великих князів литовських", складений, на думку дослідників, у 30-40-х роках XV ст.

Одним з головних джерел цаної доби виступає Хроніка Биховця /і літописи цього типу/, яка виникла в середовищі вищої аристократії Великого князівства /існують різні конкретні версії/ у 30-50-х роках ХУІ ст.

З українських хронік та літописів ХУІІ ст. слід згадати Густанський літопис та "Хроніки з літописців стародавніх" Феодосія Софоновича, який сам був "родом з самого... града Києва".

Політичні зв'язки Києва з Молдовою, насамперед часів Стефана Великого висвітлюють різні молдавські літописи ХУ-ХУІІ ст.

Деякі подробиці топографічного характеру /реконструкція церкви Успіння Богородиці Пирогощей на Подолі, пониження гори Уздыхальниці тощо/ вміщені у Київському літописі /1241-1621 рр./ та Межигірському літописі.

Різні повідомлення про місто знаходяться у "Хроніці Литовській та Жмойтській", що створена в середині ХУІІІ ст. Це джерело за своїм обсягом перевищує всі інші відомі західноруські літописи, які освітлюють історію Литовсько-Руської держави. Проте хронологія цього зводу досить заплутана і вимагає /як і деякі повідомлення/ ретельної критичної перевірки.

Важливим джерелом політично-церковного та географічного плану є "Список русских городов, больших и ближних", який подає важливі деталі про Софійський собор, Десятинну церкву, міста Київського князівства часів князя Володимира Ольгердовича. Перший його дослідник М.М.Тихомиров вважав, що пам'ятка була створена у Новгороді. Проте Б.О.Рисаков /за ним І.Б.Греков, О.М.Насонов, Є.П.Наумов/ досить переко-

нливо довів, що автора слід шукати на Київщині та Волині серед найближчого оточення митрополита Кіпріана. Вірогідно, "Список" міг бути створеним у 1396-1397 рр., коли Кіпріан, перебуваючи у Києві, вів політичні переговори з Ягайлом і Вітовтом. Саме тоді ж тут було написано і відомий Київський псалтир 1397 р.

Важливе джерелознавче значення має актовий матеріал. Проте документи стосовно Києва збереглися лише з кінця ХУ ст. і багато з них відомі лише за пізнішими копіями й вимагають критичного підходу. Грамоти подають політичну ситуацію на конкретний момент, фіксують землеволодіння, являють собою найбільш надійні джерела з історичної топографії міста. Частково ці документи зібрані у "Сборнике материалов для исторической топографии древнего Киева" у 1874 р. Проте більша частина розкидана по численних виданнях історичних документів переважно ХІХ ст.

Багато для вірного розуміння значення Києва у другій половині ХІІІ ст. дало вивчення церковно-юридичних кодексів /кормчих/. Дослідження Я.М.Щапова кормчих ХІІІ ст. зробили з надзвичайно складних пам'яток церковного права цінне й доступне широкому колу дослідників історичне джерело. Вони яскраво показали політичні та церковно-культурні зв'язки Києва другої половини ХІІІ ст. з Болгарією, Рязанню, Волинню та іншими регіонами Русі.

Вивчення Новгородської Синодальної кормчої В.Л.Яніним довело, що митрополит Кирил II помер не 1280 р., як звичайно ствержується в історіографії, а 1282 р. Дослідник також обґрунтував гіпотезу про ще один загальноруський з'їзд єпископів у Києві - у 1284 р., на якому затверджува-

лася нова обробка Київської кормчої, що стала протографом для Новгородської Синодальної кормчої.

Значну роль у висвітленні історії Києва відіграють нарративні джерела, перш за все осіб, які або самі безпосередньо відвідували Київ, або записували повідомлення людей, що там побували /Плано де Карпіні, М.Меховський, М.Груневег, М.Литвія, А.Кантаріні, Е.Лясота, С.Герберштейн, Г.-Д. Боплан, П.Алепський тощо/.

Іоан Плано де Карпіні перебував у Києві двічі - у 1246 р. та у 1247 р. Він засвідчив, що, незважаючи на величезні руйнування, життя у місті відродилося практично зразу після проходження монгольських військ. Тут він зустрів купців з найбільших торгових центрів Західної Європи та Близького Сходу.

За свідченням самого Карпіні, його "Історія монголів" була написана у два етапи. Перший варіант /коротка редакція/ був переважно готовий ще до повернення до Західної Європи. Доповнення до нього, напевне, були зроблені під впливом конкретної політичної потреби, за завданням папи Інокентія ІV. Саме у цих доповненнях з'явилися найстрашніші картини спустошення південноруських земель. Певна тенденційність цих доповнень, вірогідно, викликала бажання римської курії перебільшити розорення столиці Русі, центра православ'я у Східній Європі для обґрунтування та полегшення наступу католицизму на Схід.

Про політичне та економічне становище Києва повідомляє посол Венеціанської республіки А.Кантаріні, який 1474 р. зустрічався у київському замку з воеводою Мартином Гаштольдом.

Новим джерелом з історичної топографії міста є записки купця М.Груневега, який відвідав Київ 1584 р., опубліковані Я.Д.Ісаєвичем. Не менш цікавими є повідомлення посланця австрійського імператора Рудольфа II Е.Лясоти /1594 р./, французького інженера Г.-Л. де Боплана /1640-ві роки/ та сина антіохійського патріарха Макарія П.Алепського /1653 р. та 1654 р./, які досить широко відомі у науковій літературі.

Більшість згаданих описів Києва зроблені у ХУІ - середині ХУІІ ст., проте вони містять численні цінні свідчення і для більш раннього часу, дають можливість ретроспективно-прослідкувати долю тих чи інших пам'яток, укріплень, історичних районів.

Для питань історичної топографії великого значення набувають графічні малюнки та топографічні плани ХУІІ - початку ХІХ ст.

Найдавнішим є план 1638 р. О.Кальнофойського, де особливо чітко видно Печерський монастир, Берестове, Пустинно-Микільський монастир.

Найбільший інтерес викликає план Києва 1695 р. На ньому видно багато деталей топографії міста. Перспективний метод зображення наочно подає укріплення, характер забудови, окремі вулиці, пам'ятки кам'яної архітектури, млина тощо.

Крім низки планів ХУІІІ ст. /1706, 1745, 1750-1752 рр. тощо/ найбільший інтерес викликає план 1803 р. Інструментально точний, він дає багато для ретроспективного аналізу планування. Особливу цінність має подільська частина, яка зберегла давнє традиційне планування до пожежі 1811 р. Картографічні дані в комплексі з даними писемних та археологі-

чних джерел дають можливість реконструювати традиційне планування й забудову середньовічного Києва.

Цікавими є малюнки А. ван Вестерфельда 1651 р., що відомі за копіями ХУШ ст. Дослідження І.В.Моргилевського показали їхню надійність як джерела. Особливо необхідні вони під час досліджень пам'яток кам'яної архітектури /Софійський собор, Федорівський собор, Золота брама/ та укріплень замку.

Історія археологічних досліджень Києва нараховує близько 175 років, але головну увагу дослідників привертала численні пам'ятки давньоруської доби. Пов'язано це з тим, що з ХІХ ст. розкопували територію Верхнього Києва, де була розташована більшість соборів, палаців, феодальних садиб, існувала велика вірогідність нашттовхнутись на скарби. Посади міста /Поділ/ не вивчались, а саме там було зосереджено життя після 1240 р.

Культурні шари ХІУ-ХУІ ст. сильно пошкоджені інтенсивним будівництвом ХІХ-ХХ ст. А головне - панувала думка про повне знищення міста Батиєм. Матеріальну культуру цієї доби практично не знали зовсім. Лише поступово ситуація почала змінюватись, проте в більшості питань археологію даного періоду доводилось починати з нуля.

Матеріали пізньосередньовічного часу зустрічались й під час досліджень пам'яток більш давніх періодів. У широких масштабах ці матеріали вперше були виявлені 1940 р. на Замковій горі розкопками С.С.Магури /культурний шар ХІУ-ХУ ст., залишки оборонних споруд, кераміка/. Там же В.А.Богусевич відкрив залишки будівлі з керамікою та монетами ХІУ-ХУ ст. Така ж кераміка /щоправда, не виділена автором/ зу-

стрічалась під час розкопок В.А.Богусевича 1950 р. на Подолі.

Планомірне та систематичне археологічне вивчення Києва післямонгольської доби почалося після створення Київської експедиції ІА НАНУ /начальник П.П.Толочко/ у 1970 р. З того часу культурні шари другої половини XIII-XIV ст. зафіксовані практично в усіх історичних районах Києва.

На території "міста Ярослава" матеріали XIII-XVI ст. виявлені розкопками Я.Є.Боровського, М.Ю.Брайчевського, П.П.Толочка в районі вул.Вел.Житомирська, Срітенська, на Цитинці, на території Софійського заповідника.

На схилах Старокиївської гори розкопками П.П.Толочка та С.Р.Кілієвич 1967-1968 рр. відкрито некрополь цього часу. 1969 р. П.П.Толочко близько Центрального телеграфу виявив залишки споруди XIV-XV ст. Відомі розкопки М.К.Каргера та розкопки С.Р.Кілієвич 1973 р. на вул.Десятинній розкрили картину загибелі киян у 1240 р. Розкопки 70-80-х рр. Я.Є.Боровського, С.Р.Кілієвич, В.О.Харламова виявили численний керамічний та нумізматичний матеріал.

Широкі дослідження на Подолі 70-90-х років К.М.Гупала, В.М.Зоценка, Г.Ю.Івакіна, Г.А.Козубовського, П.П.Толочка, М.А.Сагайдака дали досить різноманітний матеріал даної доби.

Цікаві матеріали виявлені на околицях - Клові, Печерську, Видубичах /І.І.Мовчан, В.О.Харламов/.

Новим джерелом стали графіті, виявлені С.О.Висоцьким на стінах монументальних споруд. Особливе значення мають написи з прямими датами. Викликають інтерес як джерело про життя вірменської колонії, а також про культурно-економіч-

ні зв'язки вірменські графіті Софійського собору.

Суттєве значення мають нові знахідки і розробки в галузі нумізматики /М.Ф.Котляр, Г.А.Козубовський/.

Огляд джерел показав швидке накопичення археологічних джерел по Києву XIII-XVIII ст., а також кількісне і якісне зростання джерелознавчих досліджень з історії цього періоду.

Історичну літературу з даної проблеми можна поділити на два головних напрямки. До першого відносяться праці, що висвітлюють загальні питання історичного розвитку Києва чи всієї України. У них розглядається широке коло питань політичного чи культурного життя Східної Європи, що допомагають визначити місце Києва у тогочасних подіях. Сюди ж входять розробки з теорії розвитку феодалізму, дослідження з різних аспектів матеріальної та духовної культури.

До другого напрямку належать праці, що безпосередньо торкаються питань життя тогочасного міста. Специфікою цієї літератури є те, що вона переважно складається з невеличких статей, присвячених локальним питанням історії міста. Здебільшого вона розкидана по численних дореволюційних виданнях й на сьогодні стали раритетами. Головний їх недолік - це те, що в них не були поставлені головні питання територіальної історії післямонгольського Києва.

Література першого напрямку досить численна й у своїй більшості добре відома, тут ми розглянемо переважно ті роботи, де вивчаються питання монгольського завоювання та його впливу на подальший розвиток Києва.

Історіографія XIII ст. в цілому вказувала на негативний вплив Батисевої навали для всієї давньоруської держави,

включаючи й Київ. Проте конкретно історики мало цікавились Києвом цього часу, згадуючи про "уладок полуденной Руси". Автор "Історії Русов" пише: "и з сего времени бытіе Малой Россіи в Общей Россійской Исторіи едва упоминается; по освобожденіи же ся от Татар Князем Литовским Гедимином, и совсем она в Россійской Исторіи умолчена". В.М.Татищев, М.М.Щерба-тов, П.Симоновський торкалися питання включення Києва до складу Литовсько-Руської держави у руслі повідомлень М.Стрийковського.

Найбільший представник російської дворянської історіографії М.М.Карамзін вважав, що "давній Київ щез й навіки: ібо сія, колись знаменита столиця мати міст Російський, у XIУ і у ХУ столітті являла собою ще руїни". Він вперше вказав на численні протиріччя у повідомленні про захоплення Києва Гедиміном у 1321 р.

Погляди М.М.Карамзіна на роль монгольської навали поділяла більшість сучасних та наступних йому істориків /Д.М. Бантиш-Каменський, М.О.Польовий, М.І.Костомаров тощо/.

Вивчення питань історичної топографії Києва розпочалося у ХУІІІ ст. Хоч цікавість до київських старожитностей виникла ще у ХУІІ ст. у зв'язку із реставраціями пам'яток за Петра Могили, створенням праць Ф.Софоновича, "Синопису", загальним бурхливим розвитком національної самосвідомості. Наприкінці ХУІІ – початку ХУІІІ ст. з одного боку розгортається широке будівництво нових та ремонту стародавніх соборів гетьманом І.Мазепою, а з іншого по всій імперії почався широкий збір матеріалів історичного та географічного характеру.

Відбитком цієї роботи стала праця І.К.Кирилова "Цвету-

щее состояние Всероссийского государства" /1727/. Автор наводить короткі дані про різні історичні частини міста, його оборонні споруди.

Першою монографічною працею з історичної топографії Києва стала "История города Киева от основания его до настоящего времени". М.Ф.Берлинського. Робота була завершена до 1800 р., але довго вважалася втраченою і була видана лише 1991 р. 1820 р. вийшла монографія вченого "Краткое описание Киева", що являла собою скорочений варіант першої роботи.

Праця М.Ф.Берлинського цінна насамперед наявністю величезного фактичного матеріалу. Автор спостерігав Київ кінця ХУІІІ ст., ще до численних перебудов та перепланування Подолу. Вперше джерельна база історичної праці складалася не тільки з писемних, але й з археологічних джерел, вперше систематизовано викладено історичну топографію міста, подано локалізацію та стан окремих його пам'яток. В цілому вона сама перетворилася на історичне джерело.

У 1825-1826 рр. виходять роботи митрополита Євгенія /Болховітінова/, присвячені Софійському собору та Печерському монастирю. Зроблена перша серйозна спроба висвітлення їхньої історії на протязі ХІ-ХУІІІ ст. Дослідник залучив літописні повідомлення, велику кількість актового матеріалу.

Важливим етапом у розвитку історико-топографічних досліджень Києва стали 40-60-ті роки ХІХ ст., коли вийшли праці М.О.Максимовича та М.В.Закревського. Дискусії між ними часто привертала увагу наукової громадськості до питань історичної топографії Києва і сприяли їх успішному розвитку. Праця М.В.Закревського "Летопись и описание г.Киева" стала

внеском у вивчення Києва. Поруч з матеріалами з топографії домонгольського Києва, вона містить й багато овідоцтв про місто пізнішого часу. У відношенні до історичної топографії X-XIII ст. ця праця з виходом досліджень М.І.Петрова, П.І.Толочка втратила своє значення, та по відношенню до наступної доби вона продовжує залишатися цінним довідником, хоч і вимагає критичної перевірки.

В середині XIX ст. розгорнулася гостра дискусія з питання про роль монгольської навали для наступної долі Києва. Вона була розпочата М.П.Погодіним у 1856 р. Він заявив, що "літописи належать не малоросіянам, а якомусь іншому племені. Отже, і плем"я інше жило у Києві, а не малоросіяни. ...Малоросіяни прийшли у цю країну після татар ... від Карпатських гір й зайняли Київську губернію так, як нащадки їх у XVI ст. зайняли Харківську, просунулись до Воронежу й Курська". Подібні думки виказували також Д.Зубрицький, М.Коялович.

З різкою критикою М.П.Погодіна виступило чимало представників української та російської історичної науки, перш за все, М.О.Максимович, який переконливо /хоч і не без деяких помилок фактичного характеру/ показав всю неспроможність погодіньської теорії. Це ж доводили й відомий славіст та етнолог О.О.Котляревський, видатний російський історик С.М. Соловйов та К.М.Бестужев-Рюмін.

З 80-х років XIX ст. концепцію Погодіна поділяв О.І. Соболевський. Пізніше з деякими змінами її підтримували В.И.Ключевський, П.М.Мілюков.

Одночасно з М.П.Погодіним теорію повного запустіння південноруських земель після монгольської навали висунула польська історіографія. Дана теорія необхідна була для вип-

равдання й обґрунтування польсько-шляхетської експансії на
Україні у ХІУ-ХУІ ст. /К.Шайноха, О.Яблоновський, М.Бобр-
жинський тощо/. Ці ідеї поділяв і український історик П.Ку-
ліш.

Проти них виступив В.Б.Антонович, який най-
більш ґрунтовно й доказово показав їх хибність. Він справед-
ливо стверджував, що "Київ із своєю областю не являв повно-
го запустіння, очікуваншого іноземних колоністів". Ним зіб-
рано та проаналізовано великий актовий матеріал, зроблено
суттєвий внесок у дослідження політичного життя ХІУ-ХУ ст.
Справедливо заперечуючи вищевказані теорії, В.Б.Антонович
впадав у іншу крайність - вважав, що Київ практично не був
зруйнованим та розореним.

Учень В.Б.Антоновича, видатний український історик
М.С.Грушевський продовжував розвивати його погляди. Він по-
казав недоречність погодінської та великопольської концеп-
ції, проте також зменшував негативне значення наслідків на-
вали кочовиків для наступної долі України.

Наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. низка українських та
російських істориків додавали нових аргументів для спросту-
вання погодінської концепції /М.Ф.Владимирський-Буданов,
М.К.Любавський, О.Я.Єфіменко, П.Г.Клепатський, А.Ю.Кримсь-
кий, М.П.Василенко/.

В цей же час вийшла у світ ціла низка робіт дослідни-
ків, які займалися історичною топографією міста /П.Г.Лебе-
динцев, П.О.Лашкарьов, С.Т.Голубев, М.І.Петров/.

У цілому дореволюційною історіографією накопичено зна-
чний фактичний матеріал, зроблено ряд важливих висновків з
конкретних питань історії Києва ХІІІ-ХУІ ст. Проте цілісної

картини історичного розвитку міста цього періоду створено не було. Слабо використовувались дані археології, нумізматики. Незважаючи на зусилля В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського, інших вчених, продовжувала панувати думка про майже повне знищення Києва, перетворення його на незначне містечко після 1240 р.

У 20-ті роки історія Києва даного періоду продовжувала вивчатися на базі вже відомих писемних джерел. Спеціально уваги їй практично не приділялося. Інтерес являє праця О.М.Андріяшева та низка матеріалів у академічному путівнику "Київ" /Ф.Брнст/.

Роботи 30-х - 50-х років показали величезні втрати, які понесло давньоруське суспільство від монгольської навали. Його прогресивний розвиток було насильно перервано на повному ході /Б.Д.Греков, О.Н.Насонов, М.М.Петровський, І.П.Крип'якевич, В.В.Мавродін, В.Т.Пашуто/. Значно перебілшена думка про цілковите зруйнування Києва продовжувала панувати.

Праці М.К.Каргера, де подано результати його досліджень Києва, наочно показали картини розгрому 1240 р. Проте, він невірно уявляв подальшу історичну долю міста, спрощено розумів причини руйнування пам'яток кам'яної архітектури, стверджував, що Київ було нізведено до рівня невеличкого містечка, де життя ледь кевріло. На його висновках ґрунтувалися численні роботи істориків, мистецтвознавців, учбова література.

Сучасна точка зору про вплив навали на подальший розвиток Русі міститься у працях кінця 60-80-х років Б.О.Рибаківа, Л.В.Каргалова, Л.В.Черепніна, П.П.Толочка. Руйнування

матеріальної та духовної культури країни, політичне її розчленування, тяжке ординське іго, а звідси й загальмованість наступного розвитку – ось головні наслідки монгольської навали. Плідною є думка Л.В.Черепніна, що цю навалу слід розглядати не як одночасовий акт, а як процес, що тривав майже все XIII ст. Стан Києва перед навалю, його чільне місце у політичній системі Русі, високий рівень економіки та культури, а також доля міста у 1240 р. докладно розглянуті у працях П.П.Толочка. Принципово важливими у плані постановки питання стали роботи В.Й.Довженка й П.П.Толочка, в яких обґрунтувалась необхідність і важливість вивчення періоду після Батиевої навали.

У працях Ф.М.Шабульдо, де досліджується політична ситуація в Україні XIV ст., розглядається політичний та правовий статус Києва у період його залежності від Золотої Орди, а також проблема включення Київської землі до Великого князівства Литовського, політика Кіпріана тощо. На сьогодні монографія історика /1987 р./ є найґрунтовнішим дослідженням в цього питання.

В останній час вийшла низка праць з археології, нумізматики та епіграфіки. Археологічний матеріал зосереджений переважно у наукових збірниках, підготовлених Відділом археології Києва ІА НАН України. Першою спробою висвітлити історію Києва, використовуючи археологічні матеріали, була робота автора "Київ в XIII–XV веках", яка підбила підсумки досліджень міста на початок 80-х років.

Короткий історіографічний огляд показує, що історію Києва XIII–XVI ст. не було присвячено практично жодної спеціальної роботи. У працях здебільшого розглядалися загальні

питання історичного розвитку України-Русі даного періоду, а положення самого Києва характеризується лише у загальному контексті, часто лише побіжно. Археологічні матеріали практично не залучалися.

Розділ II. Політичне становище Києва XIII – першої половини XVI ст.

Політичне становище Києва /як і всієї Русі/ XIII – першої половини XVI ст. визначалося перш за все наслідками такого геополітичного фактору як монгольська навала. Її негативні наслідки діяли ще довго навіть після повалення золотоординського іга /Б.О.Рибаків, В.Т.Пашуто, П.П.Толочко/.

Монгольська навала являла собою не одночасовий акт, а довготривалий процес, що зайняв все XIII ст., починаючи від битви на Калці /Л.В.Черепнін/, коли монголи нанесли перший суттєвий удар по Русі взагалі і по військово-економічному потенціалу Києва конкретно. Підготовка до битви й сам її хід наочно відбили політичну ситуацію, що склалася на Русі на початку XIII ст., боротьбу і взаємодію відцентрових і доцентрових тенденцій. Битва стала важливою віхою у житті Русі. Саме від неї автори XIV–XV ст. відраховують час іноземної навали /"От тоя бо брони Русская земля уныла"/.

На початку XIII ст. місто продовжувало залишатися одним з найбільших політичних центрів давньоруської держави, традиційним столярним градом Русі /П.П.Толочко/. Столицею його вважав Карпіні, європейські монархи, хан Батий. Традиція, за якою Київ вважався столицею давньоруської держави, надзвичайно важлива, оскільки вона визначала своєрідність політичного положення Києва на багато століть уперед.

Напередодні походу Батія Київ залишився без князя.

Останній великий князь Михайло Всеволодович після вбивства монгольських послів 1238 р. втік до Угорщина. Данило Галицький посадив свого намісника воеводу Дмитра. 1240 р. Київ, під яким була зосереджена вся армія Батия, було взято штурмом. Після проходу монгол їхньої залоги в місті не було. Київська земля безпосередньо до складу Золотої Орди не ввійшла, а як і інші руські землі, залишилась автономною й управлялась намісниками номінальних князів.

Батий 1243 р. передав Київ Ярославу Всеволодовичу як символ верховної влади /"буди ти старей всем князем в Русском язъце"/, а у 1249 р. його синові Олександру. Хан зіштовхував інтереси різних угруповань руських князів. Південно-руські князі /Михайло Всеволодович та Данило Галицький/, енергійної опозиції яких Орда найбільш побоювалась, до Києва не допускались. Призначаючи князів, що до Києва не прийдуть /з своєї волі або ханської застороги/, Батий залишав важливий центр без авторитетного політичного керівництва. У Києві знаходився намісник Ярослава Всеволодовича - боярин Дмитро Сйкович.

Про київських князів після смерті Ярослава Ярославича у 1271 р. практично немає відомостей до 1331 р. Лише побічні повідомлення Любецького синодика дають змогу гадати, що наприкінці XIII ст. у Києві були якісь князі з чернігівської гілки /"князь Иван-Владимир Иванович Киевский"/.

Важливим фактором, що визначав роль Києва у політичному житті XIII ст., було знаходження тут митрополичої кафедри. Залишаючись традиційним церковно-адміністративним центром Русі, Київ міг суттєво впливати на політичне та ідеологічне життя руських земель. У 1250-1282 рр. київським мит-

рополитом був видатний політичний та церковний діяч Кирило, сподвижник Данила Галицького і Олександра Невського. З 1233р. - митрополит Максим. У Києві збиралися загальноруські з'їзди найвищих церковних ієрархів /1273 р., 1284 р./, на яких затверджувалися нові церковно-юридичні кодекси та вирішували загальнодержавні питання, призначалися єпископи у всі руські землі /1273 р. - Серапіон, 1274 р. - Климент, 1288 р. - Іаков, 1289 р. - Тарасій та Андрій/.

Політика митрополичої кафедри викликала невдоволення Золотої Орди, яка прагнула підірвати її вплив. Проте, ханам важливо було й зберегти церковну структуру як знаряддя своєї політики, що використовувалося для внутрішніх і зовнішньополітичних цілей. Одним з ознак цього було переведення 1261 р. переяславської кафедри до Сарая. Пілком у руслі цієї політики був перевод митрополичої кафедри з Києва до Володимира 1300 р. Приводом для цієї акції могли стати боротьба Ногай з ханом Менгу-Тимуром, коли Київ підтримував першого. Після поразки Ногай відбулись каральні дії з боку Сарая. Цей перевід відбувся не з волі митрополита Максима, а з наказу хана. Адже Володимир постраждав від Батия не менш ніж Київ і знаходився у тій же залежності, тому шукати там порятунку від "насилия татарского" не було ніякого сенсу. Це повністю відповідало політиці позбавлення Києва впливових політичних діячів, зменшення його політичної ролі як одного з головних потенційних центрів антиординської боротьби.

Ординська влада тримала Київ під особливим контролем. Тут зроблено перший перепис населення у 1245 р. Баскаки відомі до 1331 р., в той час як останні згадки про них: у Новгороді - 1269 р., у Курську - 1284 р.

У 1331-1361 рр. у Києві правив князь Федір. Версію, що він був сином Іоана-Володимира, братом Гедиміна, який ототожнюється з Ольгимунтом Гольшанським чи князем Федором Святославовичем, залишаються нецведеними гіпотезами. За дискусією про походження князя стоїть питання про час включення Києва до литовсько-руської держави. Довгий час панувала думка про завоювання Києва Гедиміном у 1321 р. Опис цього походу міститься у ряді старобілоруських літописів /типу Биховця/ і став поширеним з роботи М.Стийковського. Проте всі ці хроніки датуються серединою XVI-XVII ст. Більш ранній /30-ті роки XV ст./ звіт "Літописець великих князів литовських", як і всі руські літописи про цю подію мовчать. Не згадують про неї твори попередників М.Стрийковського: Я.Длугоша /1480 р./, М.Бельського /1515 р./, М.Меховського /1517 р./, М.Кромера /1555 р./. А таку подію як захоплення давньої столиці відзначити повинні були неодмінно. Протириччя у Повісті про завоювання Києва Гедиміном помітив ще М.М. Карамзін і ґрунтовно дослідив В.Б.Антонович. Більшість сучасних дослідників притримуються думки, що Київ увійшов до складу Литовської держави у 1362-1363 рр. /О.І.Насонов, В.Т. В.Т.Пашуто, В.І.Пічета, І.Б.Греков, М.Ф.Котляр/.

Проте деякі дослідники вважають, що у цьому повідомленні Биховця існує раціональне зерно і використовують у своїх побудовах, хоч і по-різному датують похід Гедиміна /О.І.Рогов - 1322 р., Ф.М.Шабульдо - 1324 р., Р.Батура - 1325 р./. Але й ці дослідники змушені визнати, що реальне включення Київської землі відбулося у 60-ті роки /а це і є головний з точки зору історії факт/. Практично цим історикам доводиться повторно "завойовувати" Київ вже за Ольгерда.

Можна лише поділити думку Ф.М.Шабульдо, що у 20-х роках відбувався перший етап литовської експансії на Київську землю.

До складу Великого князівства Литовського і Руського Київську землю включено, найвірогідніше, 1262 р., що викликало зіткнення з ординцями, яке завершилось їх новим розгромом на р.Сині Води. Синьоводська битва була першою великою поразкою ординських військ у польовому бою, проте вона лишилася у затінку Куликовської битви. Ольгерд вибрав влучний стратегічний момент для удару, коли у Золотій Орді розпочалися усобиці.

Включення Київської землі відбувалося мирним шляхом, через "ряди"-договори із збереженістю традиційних прав та привілеїв /"чтобы от них отчина их не отнимал"/. Перед литовським та руським суспільством стояли єдині зовнішньополітичні стратегічні цілі - боротьба з агресією німецького Ордену та Золотої Орди. На той історичний момент воно дало великий позитивний ефект для розвитку Київської землі, оскільки позбавило від безпосереднього тяжкого ординського іга. Хоч певна залежність /як і всього масиву східноєвропейських земель/ залишалась аж до ХУІІІ ст. і залежала від конкретних обставин. Негативні фактори цього приєднання проявилися пізніше.

1362-1394 рр. київським князем був Володимир Ольгердович. Політичне значення Київської землі посилилось, її кордони простежуються за "Списком русских городов дальних и ближних", де згадується 71 київське місто, серед яких Житомир, Вручій, Мигильов, Брянськ, Трубчевськ, Новгород-Сіверський, Курськ, Чернігів, Путивль, Корсунь, Переяслів. Тісні контакти з Тверським князівством закріплені династичним шлюбом

дочки Володимира з князем Василем 1385 р. При ньому довгі роки знаходився Кіпріан, якому князь допоміг стати реальним митрополитом всея Русі, заарештувавши у Києві митрополита Діонісія, що повертався від патріарха. Його позиція сприяла об'єднанню антиординських сил і перемозі на Куликовому полі.

Одним з проявів політичних амбіцій та зміцнення економічного стану Києва стало карбування власної монети, найвірогідніше у замку. Головний ареал їх розповсюдження - Київська та Чернігівська землі.

Після Кревської унії 1385 р. та зміцнення влади Ягайло у Кракові, а Вітовта у Вільні, позиція Володимира ускладнилась. Його самостійність не влаштувала польсько-литовську владу, яка вела політику ліквідації напівсамостійних князівств на території України та Білорусі. План ліквідації цих князівств, що відмовились присягти Вітовту та прислати данину, був розроблений на нараді в Белзі у 1392 р. Володимира позбавили Києва і перевели на незначний уділ у Копли і Слуцьк /практично у заслання/. Після походу на Волинь Вітовта Володимир взимку 1394-1395 рр. змушений був прийняти ці умови.

Київським князем став Скиргайло /1395-1397/, який провадив активну антиординську політику, швидко знайшов спільну мову з місцевими феодалами й був отруєний прихильниками Вітовта.

Наприкінці XIV-XV ст. Київ грає роль важливого політичного та стратегічного центру, це місце діяльності та переговорів багатьох державних діячів /Вітовт, Ягайло, Кіпріан, Василій I, Тохтамыш, Фотій, Цамблак тощо/. Місто стає головною базою для антиординської боротьби. Тут Вітовт 1399 р.

зібрав величезну армію для рішучого удару по Орді. Але у битві на р.Ворскла ця армія зазнала нищівної поразки. Київ, обложений військами Темір-Кутлука, відкупився 3000 рублів литовських. З Києва Вітовт проваджував провадити свою ординську політику, підтримуючи своїх претендентів на ханський престол. Ця діяльність й те, що Київ був базою нащадків Тохтамиша, викликали великий похід Едигея 1416 р. на Київ. Місто було захоплене /крім замку/ і спалене. Митрополит Цамблак перейшов до Вільни.

Після смерті Вітовта 1430 р. у Великому князівстві вибухнула активна боротьба різних політичних угруповань. Київ став опорою Свидригайла і всієї "руської партії", центром "Великого княження Русского", що виникло де-факто під час цієї боротьби. Після вбивства великого князя Сигізмунда 1440 р. польсько-литовський уряд пішов на поступки українським і білоруським феодалам, відновивши Київське та Волинське князівства. Князя Олелька Володимировича звільнено з в'язниці. Час його /1440-1455/ та Симеона Олельковича /1455-1470/ правління був періодом стабільності та зростання політичного авторитету Києва. Це відбувають і династичні шлюби з Москвою, Молдовою, Твер'ю.

Це лякало литовський уряд. І після смерті Симеона Олельковича він ліквідує Київське князівство у 1471 р. Спроби Михайла Олельковича повернути Київ у 1481 р. закінчились невдачею. Незграбна кримська політика уряду, невміння організувати оборону краю призвела до походу Менглі-Гірея 1482 р. на Київ, коли місто було повністю зруйновано. Колишні союзники Литви зблизились з Москвою і мало не щорічно нападали на українські землі.

Кінець ХУ – початок ХУІ ст. являли собою політичний регрес Київської землі, який загострювався практичним безладдям в країні. Політичні процеси завершилися Люблінською унією 1569 р. й юридичним захопленням /практично це вже відбулося/ Києва Польщею.

Водночас в українському суспільстві проходили процеси по його самоорганізації та самозахисту. Це, з одного боку, міщанський рух. Близько 1497 р. Київ юридично отримав магдебурзьке право, хоч і певною мірою обмежене. Швидко йшов розвиток козацтва як суспільної верстви. Його виникнення – глибинна потреба українського суспільства, його захисна реакція проти смертальної загрози з боку агресії Криму та експансії Польщі. В цей час, мабуть найтяжчий в історії міста, Київ грав роль фортеці, стратегічного щита, що прикрив внутрішні регіони Великого князівства, а також тилової бази Запорозького козацтва.

Розділ III. Історична топографія пізньосередньовічного Києва.

В розділі подається аналіз історико-топографічної структури Києва ХІІІ-ХУІ ст., розглядається стан його історичних районів, динаміка їхнього розвитку на протязі цього періоду. Історична топографія міста давньоруської доби докладно досліджена у працях П.П.Толочка, в той же час Київ наступного періоду залишався найменш дослідженим. Поява останнім часом комплексних досліджень В.Л.Яніна, І.К.Лабутиної, О.М.Левко з історичної топографії Новгород, Пскова, Вітебська тощо робить необхідність подібної роботи з топографії пізньосередньовічного Києва особливо нагальною.

Київ початку ХІІ ст. – одне з найбільших міст феодаль-

ної Європи з площею 380-400 га та населенням близько 50 тис. мешканців /П.П.Толочко/. Розгром міста 1240 р. став для нього справжньою катастрофою. Місто було спалено, розгромлено. Більшість мешканців загинуло або було забрано у полон. Цей розгром якісно відрізнявся від розгромів Києва 1169 та 1203, 1416 та 1492 рр. У даному випадку руйнування міста накладалися на загальнодержавну катастрофу. Було знищено ті зв'язки, корені, які живили економіку столиці, тобто була зруйнована державна система. Тут слід розглянути причини руйнації давньоруських кам'яних споруд.

Дослідження показали, що поширена думка про руйнацію храмів монголами саме у 1240 р. не відповідає дійсності. Монголи традиційно підтримували релігійні організації у захоплених ними країнах. Їм не було потреби руйнувати фізично кам'яні споруди. Під час боїв гинула лише незначна їх кількість. У Києві літопис повідомляє лише про Десятинну церкву. Археологічно такі сліди не виявлено. Головна причина їхньої загибелі - знищення економічної бази Києва під час Батієвої навали. Місто не мало сил підтримувати свої монументальні споруди. Вижили лише ті, що мали підтримку великих феодалів чи міста /Печерський, Михайлівський, Видубицький, Кирилівський монастирі, Софійський собор, Пирогоща/. Решта загинула "от ветхости", крім того на негативний фон монгольської навали накладалися такі фактори, як розгроми 1416 і 1482 рр., землетруси, повені, пожежі, заборона польського уряду ремонтувати православні храми тощо. Час остаточного руйнування для кожної церкви необхідно визначати індивідуально.

Зразу ж по приходу монгольських військ вцілілі мешканці міста та вихідці з інших поселень Київської землі повер-

нулися і почали його відбудову. І 246 р. Карпіні вже відзначав 200 будинків /вірогідніше садиб/ на Подолі. Почався якісно новий етап життя Києва.

Питання історичної топографії розглядаються за окремими історичними районами. Найбільш древньою частиною Верхнього Києва було "місто Володимира", яке найбільш постраждало під час штурму 1240 р. В історіографії понувала думка, що життя тут припинилося до ХУІІ ст. Археологічні дослідження 70-90-х рр. виявили на всій цій території матеріали другої половини ХІІІ-ХУ ст. /вул.Володимирська, Вел.Житомирська, пров.Десятинний тощо/. Серед них - піч другої половини ХІІІст., кераміка ХІУ-ХУ ст., литовські денарії, празькі гроші, монети Менглі-Гірея, залишки жител. На терасі Старокиївської гори виявлено могильник ХІУ-ХУ ст. /П.П.Толочко, С.Р.Кілієвич/. Особливо щільно зосереджені керамічні та нумізматичні матеріали ХІУ-ХУ ст. у пров.Десятинному поблизу Західного палацу, де, вірогідно, до початку ХУ ст. знаходився якийсь центр.

Продовжували існувати кам'яні споруди давньоруського часу. Ротонда кінця ХІІ ст. несе сліди ремонту ХІІІ-ХІУ ст., тут знайдені актові печатки ХІУ ст., татарські монети з литовською надчеканкою. Поруч знаходився Федорівський собор /згадується літописом у 1259 р./, який мав прибудову з цегли ХІУ-ХУ ст. Василівська церква 1183 р. простояла до 1935р. Навіть Десятинна церква не була повністю зруйнована і продовжувала функціонувати, за нею закріпилась назва - церква Миколи Десятинного. Відомі фундаменти невідомої споруди ХІІІ-ХІУ ст. /П.П.Толочко/, а також будівлі на Старокиївській горі з ремонтом цеглою ХІУ-ХУ ст. /В.В.Хвойка/.

Виявлені матеріали свідчать, що життя району швидко відновилося з меншою кількістю мешканців і менш щільною забудовою. З побудовою замку "місто Володимира" втратило соціальні функції Дитинця. Після розгрому 1482 р. настав затяжний спад у житті району, про що свідчить зменшення археологічних матеріалів з кінця XV-XVI ст.

Нечисленні мешканці величезного за територією "міста Ярослава" тяжіли до Софійського собору. Про безперервну його діяльність свідчать графіті /прямі дати 1257, 1259, 1285, 1380, 1494, 1510/, літописи, актові документи. Золота брама з церквою Благовіщення залишилась парадним в'їздом до Києва, тут же знаходилась митниця і міська сторожа. Відомо про Спаську церкву /вул. Вел. Житомирська/, де знайдено цеглу XV ст. /М.І.Петров/. Стратиграфія та літописні повідомлення дають підставу вважати, що до XVI ст. могли існувати Георгіївський та Ірининський /у садибі митрополита/ собори.

Виявлено піч другої половини XIII ст., кераміку, шпору, монети XIV-XV ст. Але кількість матеріалів незначна. Відродження району почалося з XIII ст., а з кінця XV ст. настає новий глибокий спад. Відзначимо зовсім незначну площу розкопок у цьому районі в порівнянні з його великою територією.

Продовжував діяти Михайлівський Золотоверхий монастир. Дослідження І.В.Моргилевського показали, що у 1240 р. споруда сильно не постраждала. М.Меховський та М.Грунєвєг повідомляють про центральну баню, вкриту позолотою. Монастир згадується у документах XIV-XVI ст., тут знайдено генуезькі та праські монети, нечисленна кераміка XIV-XV ст. Мешканців у районі було небагато, переважно обслуга монастиря.

Київ вже не мав достатніх сил для захисту всього периметру валів Верхнього Києва. Цитадель міста перенесли на окремих останець, що височить над Подолом. Тут, певне наприкінці XIV ст., збудовано дерев'яно-земляний замок цілком у традиціях давньоруського оборонного зодчества. Там знаходилась резиденція укнязя /намісника, воеводи/, залога, військові склади, будинки знаті, монастирів, кілька церков. Постійно жити тут було незручно, тому кількість мешканців була незначна. Він був розрахований переважно на випадок військових дій, порятунку міського населення. Замок також контролював Поділ. Описи замку відомі за ілюстраціями середини XVI ст., але він зберігав загальне планування та головні риси, що були властиві попередньому часу. Єдицею у 1416 р. не зміг його захопити. Замок було взято лише 1482 р. Менглі-Гіреєм. У 1482-1485 рр. на його відновлення зібрано понад 20 тис. чоловік з Наддніпрянщини, з двинських, торопечьких й великолуцьких земель.

Стіни замку складалися з городень, частково порожніх, де розміщувались різні служби, і частково затрамбованих землекою. Вгорі йшла стінка з бійницями, захисним дахом та "подсябитьем". Стіни посилені бойовими баштами з трьома рядами гарматного бою. Для запобігання пожежі зовні стіни обліплені товстим шаром глини. До замку вели брами - Воеводська та Драбська. Розкопками виявлено залишки жител, цегла XIV-XV ст., арбалетні наконечники, кахлі, квадрифольний енколпій, монети Володимира Ольгердовича, празькі гроші. Замкова гора з кінця XIV ст. набула нових соціальних функцій, перетворившись з ремісничого району на новий цитианець міста, стала місцезнаходженням вищої адміністрації, гарнізону.

Міське життя Києва було зосереджено на Подолі, де проживала більшість мешканців, знаходився магістрат, міський собор, головний торг, гавань, купецькі склади та колонії. Він був обмежений київськими горами та Дніпром, північний кордон проходив вздовж р.Глибочиця і був захищений острогом від гори до самого Дніпра. З боку ріки огорожі не було. За острогом розміщувалося передгороддя, переважно вздовж шляху на Дорогожичі. Воно заселялося щільніше у часи підйому і зменшувалося після набігів кочовиків.

Знахідки XIV-XVI ст. виявлені практично на всій території Подолу. Це місцева та імпортна кераміка, горшкові кахлі, наконечники стріл, замки та ключі, нумізматичний матеріал тощо.

З трьох літописних храмів два продовжували існувати. Церква Успіння Богородиці Пирогошей була міським собором, стояла на головній площі міста. Тут зберігався архів, торгові ваги і міри, навколо неї відбувались традиційні міські свята та паради. Дослідженнями виявлено кістяну іконку, енкалпійон, золоту сережку у вигляді знака питання, литовські денарії XV ст., тевтонські шлінґи, польські та литовські монети XV-XVI ст. Борисоглібська церква XII ст. пошкоджена 1482 р. і після цього не відбудовувалася.

На вул.Покровській досліджено церкву Різдва Богородиці вірменської колонії Києва, збудовану у XIV-XV ст. у давньоруських будівельних традиціях. Це спростовує думку про повне припинення кам'яного будівництва у Києві після XIII ст. Тут виявлено скарб з 40 монет Володимира Ольгердович.

У районі вул.Андріївської, 7-9 розкопано могильник кінця XV ст., який пов'язується з вірменською громадою Києва.

Крім кераміки знайдено сережку, поясну пряжку, навеликий скарб празьких грошей.

За Замковою горою до Подолу прилягало передмістя, що згодом дістало назву Кожум"яки. Заселеною була лише ділянка перед р.Глибочицею. Матеріали /місцева та імпортна полив"яна кераміка, празькі гроші/ вказують на безперервність тут життя і заможний стан мешканців.

На Дорогожичах продовжував існувати Кирилівський храм XII ст. 1845 р. тут виявлено скарб мідних дирхемів, карбованих не пізніше 1254 р. На стінах храму збереглися графіті XIII-XV ст.

На території Шекавиці, Кудрявця та Юрковиці матеріалів XIII-XV ст. поки не виявлено.

На Печерському плато знаходився найбільший окольний район Києва, що складався з великих монастирів, слобід. Печерський монастир лишався найбільшим релігійним центром Східної Європи. Поширена думка про великі пошкодження Успенського собору 1240 р. не відповідають дійсності. Літописи згадують архімандритів та ченців монастиря XIII-XIV ст. 1470 р. тут проведені великі ремонтні роботи. Тут ховали князів /Володимир, Олелько, Андрій, Симеон, Уляна/, митрополита Діонісія, інших відомих діячів XIV-XV ст. Збереглася Троїцька надбрамна церква XII ст., підземні комплекси. Розкопками виявлено житла та виробничі комплекси XIII-XIV ст. Монета Менглі-Гірея 1495 р. з розкопок трапезної XII ст. може свідчити про пізній час її розборки. До великого скарбу /2236 екз./ 1902 р. належали празькі гроші, ординські, кримські, угорські та галицькі монети XIV-XV ст. 1961 р. знайдено скарб з 1460 литовських монет XVI ст. Печерський монастир, що був

великим феодалом, швидко відновлювався після періодичних розорень і значно легше за інших переживав зміни становища Києва на протязі даного періоду, ніж інші.

Поруч з ним, посеред монастирської слободи, знаходився храм Спаса на Берестові, що ремонтувався у XV ст. Збереглись графіті XIII-XV ст. Поблизу нього у 1985 р. знайдено скарб з 243 празьких грошей. На терасі плато розміщувався Пустинно-Микільський монастир з п'ятиверхим дерев'яним собором, що зберіг стародавні традиції будівництва. Він був великим феодалом, про що свідчать акти XV-XVI ст., і мав зв'язки з аристократичними колами Литви та Москви. Певний час після 1240 р. продовжувалося життя і на Клові. Зафіксовано житло XIV-XV ст. на стрічці стіни собору, а у фундаментному рові - празький гріш Вацлава IV.

На південь від Печерська знаходиться Видубицький монастир XI ст., що згадується літописом 1245 р. Відомий енкаліпсion XIV-XV ст. із зображенням пророка Іллі. На горі над ним виявлені комплекси XIII-XV ст. /І.І.Мовчан/.

У цей час було частково заселено і Лівобережжя. Князь Михайло Всеволодович 1241 р. по дорозі до Батія зупинився "во острове", де, вірогідно, залишався замський двір. Такий саме двір знаходився на Вигурівщині. Сюди на "ловы" 1397 р. приїздив Скиргайло. Тут знаходився замок Симеона Олельковича. Поруч виявлено монети Володимира Ольгердовича.

Таким чином, історичне життя продовжувалося у більшості стародавніх районів Києва /крім Шекавицьких гір/, але інтенсивність його значно зменшилась. Межі головної частини міста лишилися старими /Верхній Київ, Поділ, Печерськ/, щільність забудови зменшилась, особливо на горі. Для точного

підрахунку мешканців даних немає. Їх кількість коливалася в залежності від загальних спаців /середина XIII ст., 1416 р., 1482 р./ та підйомів /кінець XIV ст., 40-60-і роки XV ст./ й навряд чи перевищувала 9-10 тис. у роки найбільшого підйому.

Розділ ІУ. Економічний та культурний розвиток Києва XIII-XVI ст.

Монгольська навала нанесла сильного удару високорозвинутому ремісничому виробництву міста. Загинули або були забрані до Монголії досвідчені кадри спадкових майстрів. Частина врятувалася у містах Галицько-Волинського князівства та Західної Європи. Відбувся "інформаційний розрив" між генераціями київських ремісників. Нові майстри не знали спадкових виробничих секретів, не пройшли відповідної школи. Їхні ряди комплектувалися переважно вихідцями з сільської місцевості, невеличких міст. Була відсутня належна матеріальна база, необхідна для багатьох галузей ремесла /ювелірне, каменерізне, обробка металів, склоробство тощо/. Виробництво багатьох з них припинилося або провадилось у незначних масштабах. Археологічні знахідки виробів та інструментарію нечисельні. Загальний обсяг ремісничого виробництва міста став незначним. Найбільший розвиток мали життєво необхідні галузі. Переважна більшість ремісників мешкала на Подолі. Поширена думка /яка ґрунтувалася на топоніміці/ про існування галузевих кварталів чи слобод /Кожум"яки, Гончарі, Дехтярі, Ковалі, Соляна тощо/ виявилася хибною. Археологічно ніяких даних не виявлено, назви з"явилися пізніше - у XVII ст., переважно XIX ст. писемні джерела XV ст. вказують на такі спеціальності: теслярі, ковалі, лучники та стрільняки, кравці,

шевці, кушніри, золотарі, винники, постригачі /цирюльники/, різники, пекарі, римарі, конвісари, сіщляри. Археологічні знахідки вказують на наявність гончарного, ковальського, бронзоліварного, ювелірного виробництв, можливо склоробство. Ремісники були об'єднані у цехові організації, що регламентувалися статутами. Існували також позацехові, неорганізовані ремісники - "портачі".

Значну роль в економіці Києва відігравали промисли. Найрозвинутішим був рибний. Розміщений на Дніпрі, поблизу численних рукавів, протоків, озер, Київ являв собою великий рибальський центр. Доставляли рибу також з верху та низу Дніпра. Кожна 10-та риба йшла воєводі, а також 610 грошей з кожного судна-комяги. Серед риб відомі: осетр, білуга, сом, щука, лящ, корсн тощо. Промислове полювання на хутрового звіра /бобрі, куниці/, оленів, зубрів, кіз, кабанів, а також лебедів, журавлів, гусей, качок приносило непогані прибутки. Розвинуте було пасічне та бортничне бджільництво, яке постачало у місто в значній кількості мед та віск, які йшли і далі на експорт. Поширений був промисел, пов'язаний з мірошництвом. На околицях знаходились численні млини та вітряки, що переважно належали замку та монастирям. Мешканці були тісно пов'язані і з сільським господарством. Вони мали сади й городи, худобу, займалися хліборобством. За пашні та луки під містом магистрат постійно судився з воєводою та монастирями. Це було типовим явищем для феодального міста. Таким заняттям киян сприяв і посадибний характер забудови міста, вільні місця навколо монастирів та слобод. Фруктовими деревами та виноградом були засаджені схили Старокиївської гори, Шекавиці, Кудрявця, Печерського плато. Сіножаті,

необхідні для худоби і коней, переважно знаходились на Оболоні, куди вела вул.Бидлогонна. Проте при всій важливості занять сільським господарством, воно для киян було додатковою, а не головною справою.

Ремісничє виробництво та промисли все більше набували товарного характеру, зростала питома вага виробів та сировини, що були розраховані на продаж. Торгівля становила вагомую частину економіки міста. Вже 1246 р. у Києві знаходились купці з Константинополя, Генуї, Венеції, Пізи, Сілезії, Акри тощо. Через місто проходили транзитні торгові шляхи. Одним з головних напрямків торгівлі залишався Південь /Крим, Туреччина, Близький Схід, Балкани/, товари якого переправлялись до Росії, Білорусі, Прибалтики. Інший традиційний шлях з Києва на Аккерман-Білгород і далі Балкани, Константинополь. З Росії постачали хутра, мед, шкiри, зброю та сідла, зброю, які переправлялись і далі до Криму. Збіжжя з Києва йшло через Крим на Стамбул і Кіпр. Через Київ у Європу та Росію йшли товари з Індії, Близького Сходу /дорогоцінне каміння, шовк, прянощі/. До Західної Європи постачали худобу, віск, поташ, селітру, золу. Розміри митних зборів вказують на досить високі розміри торгового обороту. Особливу статтю торгівлі з Кримом складав аргіш - стада коней, баранів, що накопичувались у надчорноморських степах й продавались у Києві.

Середньовічна торгівля суворо регламентувалася. Особливе значення мало "складське право" та обов'язкові торгові маршрути. За ними купці зобов'язувалися продавати свої товари у Києві і не мали права минати київської митниці. У цьому випадку караванам не гарантувалася безпека. З цього кияни

мали великий зиск. Проте загальна політична та економічна ситуація кінця ХУ – першої половини ХУІ ст. негативно впливала на київську торгівлю. Розмір митних зборів з кінця 80-х років ХУ ст. весь час зменшувався.

Доля культурного розвитку Києва схожа на долі ремісничого виробництва, особливо в галузі прикладного мистецтва, архітектури. Досвідчені кадри "златокузнецов", іконописців, мініатюристів, різьб"ярів, потрапили у полон, загинули, втекли на західні землі. Втрата кращих майстрів, різке звуження матеріальної бази для багатьох галузей мистецтва призвели до зменшення кількості та певного зниження художнього рівня пам"яток мистецтва. Та традиції культури попередньої доби знайшли своє продовження і у післямонгольській час.

Книгописання Києва продовжувалося вже у середині ХІІІ ст., коли митрополит Кирило розгорнув діяльність по відновленню пам"яток писемності. І 1262 р. князь Яков-Святослав надіслав йому з Болгарії сербську Кормчу книгу. У Києві з залученням софійських книжників вона була перероблена у Київську кормчу, яка поширилась на всі Русі. Приписка на Рязанській кормчій І 284 р. свідчить, що вона переписана зі списку Київської, який прислав митрополит Максим. На її базі написано також Волинську та Новгородську Синодальну кормчу. До нас дійшло п"ять "Слів" печерського архімандрита Серапіона, пізніше володимирського єпископа. До творів київських майстрів дослідники відносять ілюстровану "Хроніку Георгія Амартола", створену для тверського князя.

Ілюстрована Псалтир І 397 р. також створена саме в Києві, як свідчить запис у фіналі твору. Тому неможна виводити її за коло київського мистецтва. У мініатюрах, на думку Г.І.

Вздорнова, "ознаки московського живопису кінця ХІУ ст. зовсім не відрізняються". Цей час характерний тісними культурно-церковними зв'язками Мискви і Києва. Одночасно у Києві при Кіпріані створено ще одну видатну пам'ятку - "Список русских городов ближних и дальних". У києві написані низка послань та "слов" Кіпріана, а пізніше Цамблака.

Про рівень розвитку культури свідчать досить сталі зв'язки з Паривькою Сорбонною. У її списках є вихідці з України і конкретно з Києва. Вони згадуються під 1353, 1389, 1397 рр. Під 1436 р. вже згадуються доктори наук "Бенедикт Сервінус, рутенської нації та Іван Тинкевич, рутенської нації з Києва". Ще більше киян було у Празькому та Краківському університетах /"Дмитро Степаневич з Києва", 1466 р./.

Деякі фрагменти західноруських літописів /Повість про смерть Скиргайла/ вказують, що вони написані у Києві або киянином. Під час загального підйому життя Києва за Олельковичів створено дві нові редакції Печерського Патерика. 1460 р. створена І-ша Касіянівська /або Акакіївська/ редакція. З'явилось "Слово про перенесение мощей Феодосия" й низка літописних повідомлень /постриг Святоші, смерть Полікарпа, обрання попа Василя з Щекавиці/. З'являється ім'я автора деяких "Слів" - "Нестора мніха". Значно поновлюється мова пам'ятки. 1462 р. Касіян здійснив ще одну редакцію. Окремі статті розміщуються у хронологічному порядку. Час постригу Антонія з 1051 р. переноситься на часи князя Володимира. Можливо, він мав невідомий нам Печерський літопис. Тоді ж у Печерському монастирі переписується ціла низка релігійних книг та збірок.

Величезне значення для дослідження розвитку мови, па-

леографії і в цілому культури України цієї доби мають дослідження київських графіті за стін Софійського собору, Спася на Берестові, Кирилівського та Видубицького храмів, здійснених С.О.Висоцьким. Тематично написи XIII-XVI ст. представлені благопожажальними, поминальними текстами, такими, що пояснюють зображення. Найбільш цікаві - з прямими датами та про історичних осіб /"Гресщному митрополиту Феогносту всея Роуси многия лета"/. Кількість графіто кінця XV - середини XVI ст. різко зменшується. Палеографія та лінгвістичне вивчення корпусу графіті доводять безперервність писемних традицій у Києві, що розвиток української писемності XIII-XVI ст. проходив на давньоруській основі.

Продовжувалась і художня традиція. Художня майстерня була пов'язана з Печерським монастирем. Відома "Печерська /Свенська/ Богоматір" /близько 1288 р./, "Ярославська Печерська Богоматір", такі ж ікони знаходились у резиденції московських митрополитів у Кремлі, у Нижньому Новгороді. З Києвом мистецтвознавці пов'язують "Миколу Зарайського з житієм", "Максимівську Богоматір", "Петрівську Богоматір", "Ігнєвську Богоматір". У печерській майстерні виготовлялись квадрифольні енколпіони із зображенням Розп'яття та Печерської Богоматері. Київські майстри монументального живопису працювали у Чернігові, Житомирі, Твері, Пскові /Антоній, Троїцький собор 1409 р./, вірогідно у Любліні та Сандомарі, Краківському Вавелі.

Широко відомі шиферний рельєф XIV ст. з фігурою Марії Оранти, а також рельєф-триптих 1470 р. з Орантою у центрі та Антонієм і Феодосієм по боках. На час Олельковичів припадає поява нових, предренесансних рис у київському мистецт-

ві.

При дворі Олельковичів діяв гурток вольнодумців. Саме з Києва поширилась відома ересь "жидовствующих" на Новгород та Москву. Олена Волошанка – один із лідерів московського гуртка, була племінницею Симеона Олельковича і підтримувала зв'язки з Києвом. У київському гуртку перекладаються та створюються наукові трактати з астрономії, логіки, філософії, про управління державою.

Рівень розвитку економіки та культури Києва протягом XIII–XVI ст. змінювався і залежав від загальної політичної ситуації. Підйоми припадали на часи Володимира Ольгердовича та Олельковичів. Найбільший спад – після 1482 р. Культурна традиція не переривалась і базувалась на давньоруських коренях.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Комплексне дослідження історичного розвитку Києва XIII–середини XVI ст. дозволило зробити такі підсумкові висновки:

1. Київ середньовічної доби зберіг історико-топографічну структуру давньоруського часу, старі міські кордони. Населення міста значно зменшилось, але його зміни не відбулося. Життя продовжувалось в усіх головних історичних його районах.

2. Занепад /у порівнянні з давньоруською добою/ Києва був не стільки наслідком конкретного руйнування міста у 1240 р., скільки наслідком розгрому і розпаду всієї давньоруської державної та економічної системи, руйнування головної економічної бази Києва – Середньої Наддніпрянини, встановлення золотоординського іга.

3. Монголи не руйнували фізично 1240 р. більшості пам'яток кам'яної архітектури. Головна причина їх загибелі – нестача економічних ресурсів внаслідок Батисевої навали, на

яку накладалися інші причини: набіги 1416 і 1482 рр., стихійні лиха, заборона польської влади ремонтувати православні храми тощо.

4. Історичний розвиток Києва протягом XIII-XVI ст. не йшов прямолінійно. В залежності від загальної політичної ситуації періоди підйомів /друга половина XIV ст. та 40-60 роки XV ст./ змінювалися спадами. Особливо затяжний спад відбувся наприкінці XV - початку XVI ст. після набігу Менглі-Гірея 1482 р.

5. У нових історичних умовах Київ залишався значним політичним, економічним та ідеологічним центром Східної Європи. Культурна традиція не переривалась. Її розвиток базувався на традиціях і коренях матеріальної та духовної культури давньоруської доби.

Основні положення дисертації викладено у

таких роботах:

1. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. - К., 1976. - С. 214-221.
2. Позднесредневековье планы Киева и археология // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. Тезисы докладов ХУП респ. конф. Института археологии АН УССР. - Ужгород, 1978. - С. 104-105.
3. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. - К., 1979. - С. 107-127.
4. Київ та південноруські землі у післямонгольський час // Тези доповідей У Подільської історико-краєзнавчої конфе-

- ренції. - Кам"янець-Подільський, 1980. - С. 145-147.
5. О причинах разрушения древнерусских памятников зодчества в послемонгольском Киеве //Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР /Тезисы докладов/. - К., 1981. - С. 129-130.
 6. Киев в XIII-XV веках. - К., 1982. - 102 с.
 7. Оповіді про стародавній Київ. - К., 1982. - 112 с.
 8. Киев во второй половине XIII-XV вв. // Тезисы докладов Советской делегации на У Международном Конгрессе славянской археологии. - М., 1985. - С. 82-83.
 9. Киев во второй половине XIII-XV вв. // Материалы У Международного Конгресса археологов-славистов. - К., 1988. - С. 74-78.
 10. К вопросу о роли нашествия Батяя для исторических судеб Южной Руси // Славяне и Русь /в зарубежной историографии/. - К., 1990. - С. 139-147.
 11. Население Среднего Поднепровья в XIII-XV вв. //Тезисы докладов советской делегации на УІ Конгрессе МУСА. - М., 1990. - С. 83-85.
 12. Монеты сельджуков Рума в Киеве //Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа". - Чернигов, 1990. - С. 106-109.
 13. Связи Киева с Византией во второй половине XIII-XV вв. // Южная Русь и Византия. - К., 1991. - С. 43-57.
 14. Дослідження пам"яток XIV-XV ст. на Київському Подолі // Проблеми вивчення та охорони пам"яток археології Київщини. Тези доповідей конфер. - К., 1991. - С. 47-48 /спів-автор - Козубовський Г.А./.
 15. Киево-Печерский монастырь в XIII-XV вв. // Духовная куль-

- тура населения Украины с древнейших времен. - К., 1991. - С. 9-22.
16. Новый клад пражских грошей вблизи Киево-Печерского монастыря // Древняя история населения Украины. - К., 1991. - С. 76-86 /співавтор - Козубовський Г.А./.
17. Знахідка сельджукидських монет XIII ст. у Києві // Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. - С. 73-76 /співавтор - Козубовський Г.А./.
18. Дослідження південної частини Подолу у 1934-1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. - К., 1993. - С. 104-134 /співавтор - Козубовський Г.А./.
19. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум"яки у 1987-1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 рр. - К., 1993. - С. 238-270 /співавтори- Козубовський Г.А., Чекановський А.А./.
20. Київ у другій половині XIII ст. // Старожитності України-Русі. - К., 1994. - С. 237-242.
21. Київ часів Михайла Святославича // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. - Чернігів, 1996. - С. 41-44 /співавтор - Сагайдак М.А./.
22. Історичний розвиток Києва XIII - середини XVI ст. - К., 1996. - 272 с.

Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Киева XIII - первой половины XVI вв.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.04 - археология. Институт археологии НАН Украины, Киев, 1997.

Защищается монография, объемом 24.76 п.л., которая содержит

анализ и обобщение археологических и письменных источников по истории Киева XIII-XVI вв. Установлено, что после монгольского нашествия 1240 г. количество населения Киева значительно уменьшилось, но его смены не произошло, жизнь продолжалась во всех исторических районах города, хотя и с меньшей интенсивностью. В новых исторических условиях Киев продолжал оставаться важным политическим, идеологическим и экономическим центром Восточной Европы XIII - середины XVI вв.

Ivakin G.Yu. Historical Development of Kyiv in the XIII - middle XVI centuries.

Dissertation for the Doctor of History Degree on the speciality 07.00.04 - archaeology, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1997. The monograph of 24,76 typed pages is submitted to be defended. The analysis of archaeological and written sources indicated that after the 1240 Mongol invasion there was a considerable decrease in amount of Kyiv population though it was not replaced. It became known that all Kyiv historical areas continued to exist. Under new historic conditions Kyiv remained to be an important political, ideological and economic center of Eastern Europe in the XIII - middle XVI centuries.

Ключові слова:

Київ, монгольська навала, середньовіччя.

Підписано до друку: 24.02.97 Формат 60x84/16.
Об'єм 3,03 д.а. Зак. N 44 Тираж 100 примірників.

Державне кооперативне поліграфічне підприємство "Тираж"
м.Київ

435000

Ac 37.000

AB 37.000